УДК 811.512.145:821.512.145

И.Б. Бәширова

ТӨРКИ-ТАТАР ЯЗМА ӘДӘБИ ТЕЛЕ НӘЗАРИЯТЕ: Гаяз Исхакый әсәрләре телен өйрәнү мәсьәләсенә карата

В статье ставится вопрос рассмотрения творчества татарского классика, литературного критика и публициста, известного общественного деятеля Гаяза Исхаки (1878–1954), как одного из звеньев в истории татарского литературного языка.

Ключевые слова: история татарского литературного языка, старотатарский язык, языковые споры, стили повествования, творчество Гаяза Исхаки.

Бу мәкаләдә татар халкының бөек талант иясе, классик әдип, драматург, күренекле публицист һәм тәнкыйтьче, танылган сәясәтче һәм җәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакыйның (1878–1954) иҗатын татар әдәби теле тарихының бер баскычы буларак карап өйрәнү мәсьәләсе күтәрелә. Ул түбәндәге юнәлешләрне колачлый: 1) Г. Исхакый иҗатына төрки-татар әдәбият гыйлеме нәзарияте үсешенә зур өлеш керткән галим буларак якын килү; 2) әдипнең үз чоры язма әдәби теле тарихына карата булган мөнәсәбәтен объектив-дөрес аңлау һәм аңлату; 3) Г. Исхакыйның хикәя, повесть, роман, драма кебек төрле жанрда иҗат ителгән сәнгатьле чәчмә әсәрләрендә сүз белән сурәт ясау осталыгын күзаллау; 4) авторның публицистик һәм тәнкыйди мәкаләләренең тел үзенчәлеген башка стильдәге әсәрләре белән чагыштырып анализлау барышында, аларның охшаш һәм аермалы якларын күрсәтү һ.б.

Төрки дөньяның классик шагыйре һәм әдипләре булып танылачак Г. Тукай (1886–1913), Г Исхакый (1878–1954), Г. Ибраһимов (1887–1938), Ф. Әмирхан (1886–1926) һ.б. мәгълүм шәхесләрнең иҗат эше башланган XIX гасырның ахырына кадәр үк инде төрки-татарның дәверләр, мең еллар буена тупланган язмачылык тарихы – рухи мирасы булуы билгеле. «Языки мира: Тюркские языки» дигән энциклопедик басмада бирелгән мәгълүматтан аңлашылганча, 15 борынгы һәм хәзерге вакытта яши торган 39 төрки телнең 6 сыннан берсе буларак, иске язулы (старописьменные) телгә ия дип санала торган татар халкының язмачылык тарихы дигәндә, угыз-уйгур-кыпчак кабилә телләренә нигезләнеп, V–VII йөзләрдә гомумтөрки руникада башланып, VIII–X гасырларда әлеге нигездә, XI–XIII гасырлардан гарәп графикасында дәвам иткән язма әдәби тел күз алдында тотыла. Әдәби истәлек язылган регионны төгәл күрсәтү нигезендә, аның графикасының нинди булуын, язма тел белән шундагы диалект, сөйләмә тел һәм халык авыз иҗаты әсәрләре үзенчәлекләренең үзара мөнәсәбәтен

билгеләргә, тарихи яссылыктан чыгып, истәлекләрдә чагылыш тапкан әдәби телнең эзлекле традициясен күзалларга мөмкин [Языки мира..., 1997, с. 35–46]. Махсус әдәбиятта аңлатылганча, иске язулы телләр әдәби нормага нигезләнә, норманың традициясе дәвам ителә. Язма норма дигәндә, график билгеләр системасы һәм аларның графо-орфографик тәртибе истә тотыла [Ахманова, 1969, с. 533]. Шуның белән бергә, төрки-татарларның Болгар дәүләтендә (XIII гасыр), Алтын Урдада (XIV гасыр), Казан ханлыгында (XV гасыр), аннан соң Рус (Мәскәү) дәүләтендә яшәп, эзлекле рәвештә иҗат итүләре, ягъни безнең төрле жанр-стильдә язылган, шәрехләнгән, тәрҗемә кылынган бай әдәби мирасыбызның булуы мәгълүм. Алар төрле чорда төрле дәрәҗәдә барланып, тупланып, өйрәнелеп, укытылып килгәннәр.

Татар халкының классик әдипләре иҗат эшенә керешкән XIX гасыр – XX йөз башында классик иске татар теле матур әдәбият, фәнни әдәбият, дини-дидактика, публицистика, эш кәгазьләре, эпистоляр стильләр белән кулланылышта булып, үзенең алтын чорын кичерә [Татар әдәби теле..., 2015, б. 86–133].

Г. Исхакый матур әдәбият стиленең проза жанрында 600 еллар буена килә торган хикәяләү стиленең үзгәрергә тиешлеген көн тәртибенә күтәрә. Һәм бу аны төрки-татар әдәбият гыйлеме нәзарияте үсешен күрә белүче, аны нигезләүче галим дип санарга мөмкинлек бирә. Автор «Кәләпүшче кыз» хикәясенең (1900, 1902) «Хөрмәтле укучым! Үземнең күңелемнең йимешен сезгә тәкъдим итәм» дип башланган керешендә, «...әдиплек, мөхәррирлек нәдән гыйбарәт идекене» дигән соравына болай җавап бирә: «...һәр язылган сүз үз вакыйгаларын тасвир, үз хәлләрен бәян улмаз! Хосусан, мөхәррирләр, шагыйрьләр ни язсалар, кемне тасвир кылмакчы булсалар, шул кеше булып күп сөйләрләр һәм сөйләтерләр. Бу сүзләрнең бәгъзеләре әшәке улсалар да, мөхәррирнең үзенең фикеренең шулай булуын белгертмәйдер» [Исхакый, 1998, б. 50]. Шул ук фикерен «Бай угылы» (1903) әсәренең керешендә тәфсилләп кабатлап бирә: «Яздыгым романымда бай угылларымызның тәрбияләре нинди идекене, вә бу тәрбияләрнең ни дәрәҗәдә зарарлы идекене укучыларымның күз алдыларына куймак эстәдем. ...Милләтемездә шул мәсьәләне ислях фикере уянмасмы дип, мин шул эшләремезне булдыра алдыгым кадәр күрсәтмәк эстәдем» [Исхакый, 1998, б. 113]. Хәзерге әдәбият фәне күзлегеннән караганда, әлеге белдерү табигый, гадәти бер фикер буларак кабул ителә. Әмма татар әдәбияты, әдәби теле тарихы күзлегеннән караганда, Г. Исхакыйның бу фикере белән хәзерге матур әдәбият фәне нәзарият-теориясенә нигез салуы аңлашыла.

Хикмәт шунда ки, XX гасыр башында, Г. Исхакый белдергәнчә, ягъни хәзерге әдәбият белеме таләп иткәнчә, әсәр язучыны чын мөхәррир-әдип дип санар өчен, аның әсәрендә бара

торган вакыйгалар, авторның үз хәлләрен сөйләгән кебек туры-дан-туры бәян ителеп түгел, бәлки укучы күрә торган, аның күз алдында бара торган рәвештә тасвир ителергә тиеш. Татар прозасының 600 ел дәвамындагы үсеш тарихыннан аңлашылганча, язма истәлекнең эчтәлеген укучыга ирештерү алымының да үзгәреш кичерүе күренә. Төрки-татар матур әдәбият стиле мең еллар дәвамында поэзия һәм проза жанрлары белән үсештә була. XII–XIII гасырларда, Ә. Ясәвинең «Диване хикмәт»е, Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф»ы кебек төрки һәм мөселман дөньясында мәшһүр саналган, киң таралыш алган хезмәтләрдән соң, XIV гасырда, «...Алтын Урдада ислам динен дәүләт идеологиясенә әйләндерүнең терәге, коралы, символы булсын, ...болгавыр заманнарда халык тормышының әхлак кодексы булсын», дип, «Кыйсасел-әнбия» (1310), «Нәһҗел-фәрадис» (1358) кебек чәчмә әсәрләр иҗат ителә [Татар әдәбияты..., 2014, б. 266–267, 272). Мәхмүд әл-Болгари, Мөхәммәд пәйгамбәр галәйһи әс-сәламның «...әгәр берәү пәйгамбәрнең 40 хәдисен башкаларга өйрәтсә, ул кеше галимнәр җөмләсендә санала, үлгәч шәһитләр хисабында булачак» дигән хәдисен тормышка ашыру нияте белән, «Оҗмахларга ачык юл» әсәрен унар фасылга бүленгән дүрт баб итеп төзи [Нуриева, 1999, с. 30–32]. Һәр фасыл бер хәдис белән ачыла һәм «бу хәдис мәгънәсе ул булыр кем», дип, төрле кешеләрнең (мәсәлән, пәйгамбәремез галәйһи әс-сәлам әйтде, ...шәйех Абу Йазидә Бостани әйтде, ... Абдуллаһ бине Мәсгуд разый аллаһу ганһу әйтер, дип) фикерләре китерелә [Мәхмүд әл-Болгари, 2002, б. 20]. Шулай итеп, чәчмә әсәрнең эчтәлеген аерым кешеләрнең әйткән сүзләре белән хикәяләү алымы гамәлгә куела. Әлеге ысул белән К. Насыйриның «Кырык вәзир кыйссасы» (1860), «Кырык бакча» (1880), «Фәвакиһел җөләса фил әдәбият» җыентыгында (1884) кырык рауза дип тупланган хикәятләре язылa. Әдәби әсәрне XIV гасыр уртасында башланган ысулы белән язу XIX йөз ахырына кадәр дәвам итә. Әмма максат үзгәрә, хәдисләр тәфсилләнми, «...тәварих китапларында риваять кылып язалар...» дип, тарих китапларыннан күчә-күчә риваятьләр булып эверелгән хәлләр искә төшерелә дә, «хатын әйтте», «вәзир әйтте», яисә «Локман хәким әйтте», «Арсу әйтте» дип тәфсилләнеп дәвам ителә [Насыйри, 1975, б. 221, 254]. «Әбүгалисина кыйссасы» (1881) кырык өлешкә бүленми, хәдис китерелми, әмма «Равияне әхбар вә накыйляны асар ошбу тарикъ үзрә риваять кыйлыр ки...» шаблоны саклана. Әсәрнең керешендә: «...гарәп фарсы аз белгән адәмләрдән кыйсса вә хикәят укырга ихласы бар кешеләр өчен, халык аңларлык итеп, рус мәмләкәтендәге мөселман телендә» тәрҗемә ителүе ассызыклана [Насыйри, 1974, б. 208]. Әлеге ысул белән, билгеле бер үзенчәлекләр алган хәлдә, Ә. Уразаев-Кормашиның «Кыйссаи Бүз йегет» (1874), «Кыйссаи Таһир илә Зөһрә»

(1879), Г. Фәезхановның «Тутыйнамә китабы» (1887) һ.б. кыйссалар языла. Нәтиҗәдә, укучыга тарихтан мәгълүм булган кыйссаи хакыйкать җиткерелә, татар прозасында I төр хикәяләү ысулы формалаша.

Шуның белән бергә, Муса Акъегетзадәнең (1870–1923) «Хисаметдин менла» дигән, автор үзе билгеләгәнчә, милли романы дөнья күрә (1886). Аның башкача хикәяләү ысулы белән язылуы аңлашыла. Автор, үзе реаль шәхес буларак, сүзен әсәрендә сөйләнәчәк хәлләрнең кайда, кайчан баруын конкрет әйтеп башлый, вакыйганы сөйләүче бердәнбер кеше буларак, сюжет барышын билгели, укучысына эндәшеп, хәрәкәтне тизләтә, аңлатма бирә. Сөйләнә торган вакыйга-хәлләрне җанлы итеп укучыга җиткерү өчен, әсәрдәге персонажлар авторның идеалына туры китерелеп, уңай һәм аларга каршы куелып тасвирлана. Автор әсәренең тулы хокуклы хакиме булып күтәрелә, укучыга җиткерелергә тиеш булган сәнгатьле фикер тарихи гомумилегеннән «котыла», авторның үз сөйләме, үз фикере буларак бирелә. Бу роман белән башланган әлеге яңарыш З. Бигиев, Р. Фәхретдин, Ф. Кәрими, Ш. Мөхәммәдев, Г. Гафуров-Чыгтай, З. Һади, М. Гафури кебек танылган авторлар иҗатында дәвам ителә. Әлеге нигездә тормышта булган хәлләрне реаль авторның үз сүзе белән сөйләп языла торган II төр хикәяләү ысулы формалаша.

Г. Исхакый менә шушы алымга каршы чыга, ягъни хикәядә турыдан-туры сөйләп бирелә торган хәлләр генә түгел, гомумиләштерелеп күз алдына китерү өчен бирелә торган фикерләр күбрәк әйтелергә тиеш, дип, сәнгатьле чәчмә әсәрне хикәяләүнең яңа теоретик нигезен билгели.

Г. Исхакый иҗаты ватанга кайтканчы, әлеге фикерне башлап Ф. Әмирхан әйткән дип санала иде [Бәширова, 1979, б. 48]. Автор «Танымаганлыктан таныштык» хикәясенең керешендә болай дип белдерә: «Монда очрый торган «мин» кәлимәсен мөхәррирнең үзендән тәгъбир дип уйлау хата булачакдыр. Хикәя язганда бу тәгъбир, гомум тарафыннан кабул ителгән бер тәгъбир булып, мөхәррирнең үз фикерен күбрәк кертер өчен истигъмаль ителәдер» [Әмирхан, 1984, б. 57]. XX гасыр башларында иҗат итә башлаган, алга таба гомум төрки дөньяның классик әдипләре булып танылачак Г. Исхакый, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Ш. Камалның беренче хикәяләрендә, билгеле бер хәлне сөйләү дәвам ителгән хәлдә, «мөхәррирнең үз фикерен» киңрәк бирү ысулы да яшәеш ала бара. Ш. Камалның «Уяну» хикәясе, беренче мәртәбә басылганда, эзлекле сөйләп бирелә [Шура, 1909, № 8, 12]. Төзәтелеп басылганда, «Муса ачуланган иде» дип гади генә башлана да, укучы тоя алырдай, көчле эмоциональ тасвир ясала: «...тәне чымырдап китте, чәчләре үрә торды, агач кебек катты... Ишек төбендә ...бер күз! Яшьле күз... туп-туры Мусаның күзенә карый... Гафифәнең күзе...» [Камал, 1914, 1974]. Бу юлларда сөйләү

логикасына туры килә торган җөмлә төзелеше юк, сөйләүче автор юк. Сүзләр белән укучы күрә һәм тетрәнә алырлык образ-сурәт, катлаулы рухи хәл барлыкка китерелә. Аерым, бигрәк тә әсәрнең исем-атамасы итеп куелган сүзләр, әсәр эчтәлеге өчен генә кирәк булган өстәмә мәгънә белән катлауландырыла. Ш. Камалның «Буран»ы табигать күренеше һәм персонажның үкенечле кичерешләре, Г. Исхакыйның «Остазбикә»се мулла хатыны һәм буыннар дәвам ителүен кайгыртучы Ана, Ф. Әмирханның «Хәят»е чибәр кызның исеме һәм гүзәллеге бер кемгә дә кирәк булмаган мәгънәсез тормыш буларак аңлашыла. Г. Ибраһимовның да «Яз башы», «Кызыл чәчәкләр»е, «Тирән тамырлар» һ.б. әсәрләре шушы юнәлештә иҗат ителүе мәгълүм. Шул рәвешле татар прозасында чынбарлыкны образлап-гомумиләштереп язуга җайлаштырылган III төр хикәяләү ысулы формалаша. Әмма бу хәлне барлык укучы да бер дәрәҗәдә аңлыймы? Әлеге мәсьәләгә үз вакытында Җ Вәлиди игътибар итеп болай яза: «Гаяз әфәнденең яңа чыккан бер әсәрене укый идек. ...Авыл куштанларыннан булган фатир хуҗамыз боны тыңлап тора икән, мин аның ишене бишне язарга могу, диде. ...Гаяз әфәнденең әсәре ачык татарча язылган, безнең хуҗага да, хуҗа хатынына да тәмамла аңлашыла, фәкать безгә аңлашылган бик күп мәгънә аларга аңлашылмый иде. Бу көндә инсанның фазыйләте (өстенлеге), аның гәүдәсе, кара көче илә үлчәнмәгән кебек, әдәбиятның да тышкы ягы, ягъни ләфызыга (*сүзгә, мәгънә калыбына, сүзнең авазына*) карап билгеләнмидер» [Вәлиди, 1912, б. 13]. Димәк, әдәби әсәрне рәсем сәнгатен тәфсилләгән кебек махсус аңлату зарурлыгы таләп ителә.

Шулай итеп, XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар прозасында сурәтләнә торган хәлләр, укучыга өч төрле ысул-стильдә тәкъдим ителә: а) кыйссаи хакыйкать җиткерү максаты белән тәрҗемә ителеп языла торган К. Насыйри, Г. Фәезханов һ.б.ның сәнгатьле чәчмә әсәрләрендә, чын автор, риваять сөйләүчеләрнең, ягъни «чит кеше» сүзен кабатлап сөйли; ә) реаль тормышта була торган хәл-әхвәлләрне мәгърифәтче әдипләр «үз сүзе» белән сөйләп тасвир итә; б) вакыйга барышында, автор сөйләгәнгә караганда күбрәк фикер бирелеп, эстетик эчтәлек белән сәнгатьчә форманың үзенчәлекле бердәмлегенә нигезләнгән сүз-сурәт – образлап тасвир итү гамәлгә кертелә башлый. Әлеге ысулларның нәзарият-теориясе нәкъ менә Г. Исхакый тарафыннан көн тәртибенә куела, төрки-татар прозасында 600 еллар буена дәвам итеп килә торган сөйләп хикәяләү ысулының яңарырга тиешлеге принцип буларак күтәрелә, ягъни хәзерге әдәбият фәненең нигезе күзаллана. Димәк, әдипнең бу тармакта галим буларак фикер йөртүе күренә һәм үз чоры язма әдәби теле тарихына карата булган мөнәсәбәтен объектив-дөрес аңларга да мөмкинлек ачыла.

XX гасырның беренче биш еллыгында татар телендә газета

бастырырга рөхсәт алынгач, 1905 елның 2 (27) сентябрендә «Нур» газетасының беренче саны басыла. Газетага мәкаләне нинди тел белән язарга кирәк? дигән сорау куела. Әлегә кадәр гамәлдә булган барлык жанр-стильләрдә, аларның таләпләренә туры китереп кулланылган, ягъни киң мөмкинлеккә ия булган язма телне яңа стильнең җәмәгатьчелеккә аңлаешлы формасына җайлашу проблемасы күтәрелә. Моның өчен татар язма теленең әлегә кадәрге кулланылышын өйрәнү ихтыяҗы туа, бу үз чиратында әлеге өлкәдә күп төрле фикерләр кузгалуга сәбәп була. Газетаның нашире һәм мөхәррире, мөселман дөньясына мәгълүм дин белгече, җәмәгать эшлеклесе Гатаулла Баязитов (1846–1911) «Татарча мөхәррирдән берничә сүз» дигән язмасында: «...Адәм угланнары өчен гәзитә бер мәйдане әфкярдер, бер хуш, мөләем, мәхәббәтле юлдашдыр», – дип басманың фикер мәйданы булырга тиешлеген билгели. Һәм шул мәйданда сөйләнәчәк сүзләренең нур өстенә нур уйнатачак мөхәррирләре – язучылары булуын тели. Һәр язган сүз укучыга барып җитешсен өчен, газетага дигән мәкаләне нинди тел белән, ничек итеп язарга кирәклекне тәгаенләргә кирәк була. Г. Баязитов «Мәкәрҗәдә ике кич» дигән мәкаләсендә «Казан теле»нең бер генә төрле булмавына игътибар итәргә өнди: «...Нә делдә йазармыз?» сөаленә, «Әлбәттә, Казан делендә!» диделәр. Бик яхшы, ләкин ул Казан деле диб сөйләндеке дел бер төрле түгелдер. ... Бәгъзесе госманлы деленә мәйәл идеб, бәгъзесе гарәп вә фарсыны күб катнаштырыб язалар. Димәк ки, бер төсле йиңел, асат аңлаешлы бер куелган дел йукдыр. Инде ни кыйламыз?» [«Нур», 1905, № 4]. Бу сорауга беренче булып, тарихчы-галим, ахун хәзрәтләре, казый, җәмәгать эшлеклесе Хәсәнгата Габәши (1863–1936) болай дип җавап бирә: «Әгәр дә без гавам аңламый, ничек язын икән диб торсак, ул вакыт асыл язуга ирешү мөшкил булыр түгелме? Әдәби телне аңламасалар, ул вакыт мәдрәсәләрдә гаеп калыр. Гәзитә мәдрәсә түгелгә, тел үгрәтәсене аны мәдрәсәләрдән сорау кирәк булыр. ...Гәзитәдә мәүзүгъ мәсьәләгә, сүзгә карап йазмак кирәк булыр. Бәгъзе гавам өчен булган вакыйгъ әхбәрләрне, хөкүмәт әмерләрене мөмкин кадәр йиңел, асатлатырга кирәк. Әмма гыйльми мәсьәләләр булганда чара юк, әдәби телдә язмак лязем калыр» [«Нур», 1905, № 4]. Язма әдәби телнең вазифасын яхшы аңлап бирелгән бу җавапта беренче мәртәбә әдәби тел дигән төшенчә белдерелә. Әдәби дигәндә, гасырлар буена классик-абруйлы һәм халыкчан-сөйләмә вариантларында кулланыла торган язма телнең гыйльми мәсьәләләр языла торган классик-абруйлы төре истә тотыла, «йиңел-асат» төр исә гавамга каратыла.

Әмма бәхәс барышында, «әдәби тел» һәм «гавам теле» дигән төшенчәләрнең башкачарак мәгънәдә кулланыла алуы да ачыклана. «...Шушы башымны авырттырган мәсьәләдә бән ялгыз калам, берәү дә сүз

чыгармасмы икән, бер дә бу-ның иң кирәкле, милләтнең алдагы төп хезмәте икәнене белүчеләр дә булмасмы икән дип әвәрә торганда...», мөхәррирне куандырып, «яшь язучылардан мөхтәрәм Гаяз әфәнде Исхаков бу тел хосусында менә ни яза» дип, «Нур» газетасының 8 нче санында әдипнең «Җаваб»ы урнаштырыла. Ул иң әүвәл «...әдәбиятның ничек булуын вә ни кебек язылуын вә халкымызның нәрсәләргә мохтаҗ булуын апачык күрсәтү, язучыларымызга шул иң кирәкле мәсьәлә хакында язу бүгенге көннәрнең беренче дәрәҗә кирәкле эшләреннәндер, – дип, ассызыклаганнан соң, ...тел мәсьәләсе хакында бераз язмакчы булам. Гәзитәнең нинди телдә язылуы, бер әдәби китапның яки рисаләнең нинди шивәдә язылуы, һәрвакыт биреләчәк сөаль булдыгы кебек, халыкның, бигрәк тә укучы халыкның, башын вата торган мәсьәләләр», – дип, түбәндәгечә дәвам итә: «...Мәкаләдә күрелгән кебек “әдәби тел”, “гавам теле” кебек ике ялган аерма ясаучылар, безнең карендәшләремез госманлы төрекләре арасындагы кебек бездә дә күренә башлады». Г. Исхакый мондый бүленешнең үз вакытында төрекләрдә дә, русларда да булуын, аларның әлеге «тарихи хатадан үткән» булуларын искәртә һәм «әдәби тел» дигән төшенчәне үзенчә аңлата: «...“борыч”ны “форыч” дип, “пәрдә”не “фәрдә” дип, “булыр”ны “улыр” дип язу әдәби язу түгел. Әдәби дип мәгънәсен апачык иттереп аңлата торган һәр гыйбарәгә әйтелә. Бер мәкалә әдәби булыр өчен ни хакында язылганлыгы һәр укый белә торган кешегә тәмам аңлашырдай булырга тиеш. Шуның өчен мин “әдәби тел”не үз телемез димен. Үземез сөйли торган телдә язарга тиеш, димен. Һәм язамын. Минем мәсләгемдә язылган китаплар һәрвакыт халык арасында күп таралып, күп укылачак вә халыкка күп файда китерәчәкдер», – дип ассызыклый [«Нур», 1905, № 8]. Шулай итеп, әдипнең язма әдәби тел дигәндә, «үземез сөйли торган гавам теле»н, газетаның да, китап һәм рисаләләрнең дә фәкать шушы тел белән генә язылырга тиешлеген истә тотуы аңлашыла. Мәгълүм булганча, бу вакытта Г. Исхакый «Тәгаллемдә сәгадәт...» (1899), «Кәләпүшче кыз» (1900), «Бай угылы» (1903) дигән хикәяләрен, «Өч хатын белән тормыш» (1900), «Ике гыйшык» (1903) кебек драмаларын язып бастырган була; А.С. Пушкинның «Капитан кызы»н тәрҗемә кыла (1902), тормышының программасы буларак язылган «Ике йөз елдан соң инкыйраз» повестен бастыра (1904), әдипне мәшһүр итәчәк «Теләнче кызы» романын басмага әзерли (1907). Димәк, язма-китаби татар теле нинди булырга тиешлеге турында «Нур» газетасында бәян ителгән билгеләмәне язма әдәби тел мәсьәләсенә карата да ныклы фикере формалашып җиткән, өметле яшь әдип буларак киң җәмәгатьчелеккә танылып өлгергән шәхеснең тел концепциясе дип кабул итәргә мөмкин булуы аңлашыла. Автор үзе инанган фикеренә тугры кылып, үз төбәгендә кулланыла торган

керләү, чикле (кадәр), дөбрән, кагау, өргәү, искәү, тиресләнү (киреләнү), койты кебек сүзләрне, *күз чыгарып, баш ярып булса да* кебек һ.б. халыкчан-сөйләмә тотрыклы тезмәләрне, беренче чәчмә һәм драма әсәрләрендә табигый бер җиңеллек белән файдалана. Язучының беренче ике хикәясендә килеш категориясе кыпчак төрләнешендә генә күрсәтелә. Әмма шул ук әсәрләрдә, авторның үз чоры әдәби теленә хас булган язма китаби традицияләрдән дә баш тарта алмавы аңлашыла. Г. Исхакый әсәрләрендә, төрки-татар әдәби теленә хас булган язма традициянең дәвам итүен 1) гарәп һәм фарсы телләре белән булган мөнәсәбәтенә, 2) гомумтөрки архаик сүз һәм сүзформаларның кулланылышына, 3) аерым төбәк өчен хас булган диалекталь һәм сөйләмә формаларның татар әдәби нормалары белән чиратлашуына бәйләп карарга мөмкин.

Гарәп һәм фарсы телләренә булган мөнәсәбәт телнең барлык тармакларында чагылыш таба. Графо-орфографиядә сузык һәм тартык авазларның язылышы ике әдәби тел нигезендә бара: гарәп-фарсы алынмалары үз чыганак теле кагыйдәсенә буйсындырыла, төрки-татар сүзләре билгеле бер дәрәҗәдә ныгыган иске имляда языла. Морфология өлкәсендә, һәр грамматик категориядә, шул ук ике телгә хас булган үзенчәлекләр иркен кулланыла. Сан категориясендә: *...әшьяләр-әйберләремне хәзерләрмен* һ.б. Лексикада, гарәп теленнән кереп ныгыган сүз һәм сүз тезмәләре актив. Мәсәлән: *...гыйлем фарыз, ...динне мөдәррисләр, голямалар саклыйлар, ...Аллага шөкер, мөселман булганмыз, Алла теләсә, иншаллаһ, вазыйфәле мөгаллим булырмын, ...мәктәптә кавагыйде гарәбидән истифтах укыймын, истикмаль берлә дәрүсе шифаһия укыймын* һ.б. Шуның белән бергә, гарәп вә фарсы теле алынмалары кулланыла: *тавыш – сада, бәхет – сәгадәт – мәсгүд* һ.б., яисә күпчелек очракта татар теле сүзе белән чиратлаштырылып, *кайгылар – хәсрәтләр, гариза – үтенеч, лисан – тел, күңел – калеб, тырышу – иҗтиһадта булу* кебек синонимик рәтләр хасил итә.

Гомумтөрки архаик сүз һәм сүзформаларның кулланылышына нигезләнә торган традиция, асылда, угыз һәм кыпчак төркеме телләре мөнәсәбәтендә барлыкка килә торган вариантларда чагыла. Графо-орфографиядә: *алар – анлар, берлә – берлән – илә – белән, бунда – монда* һ.б. Боларга караганда сирәгрәк булып *бән – мин, улса – булса,ултыра – утыра, урынлаша – урнаша* һ.б. да очрый. Морфология өлкәсендә түбәндәге формалар кулланыла: I зат күплек сандагы тартым кушымчасы: *дөньямызга, ахирәтемезгә файдалы гыйлемнәр*; хәзерге заман хикәя фигыленең I зат күплек кушымчасы: *...дөнья, ахирәтләргә ирешермез, ...без дә угылымызны карак булса иде дип сорамасмыз, сиңа бер эшемезне дә салмамыз*; -мак кушымчалы исем фигыльләр: *ахирәт көнендә әбәди мәсгүдиятләр ирешмәктер* һ.б. [Исхакый, 1998, б. 32–33]. Лексикада, югарыда әйтеп үтелгәнчә, үз төбәгендәге сүзләр

эзлекле файдаланыла. Әмма гасырлар буена традиция булып килә торган сүзләрнең хәзерге әдәби нормасына ешрак мөрәҗәгать ителә: *үгрәнү* сүзе *балаңа фарыз булган гыйлемне үгрәтергә келисең* дип бер мәртәбә файдаланыла [Исхакый, 1998, б. 33], *өйрәнү* [Исхакый, 1998, б. 32], *өйрәтергә, өйрәткәннәр* [Исхакый, 1998, б. 41] формасында өч мәртәбә кабатлана;

Язучының әсәрләрендә аерым төбәк өчен хас диалекталь һәм сөйләмә формаларның татар әдәби нормалары белән чиратлашуына караган мисаллар да күзәтелә. Графо-орфографиядә: *йыглый – җыглый – җылый – йылый, җир – йир, җаучы – йаучы, сач – чәч, сачәкләр* [Исхакый, 1998, б. 36) һ.б. Авторның I томына бирелгән «Искәрмәләр»дә әлеге үзенчәлеккә махсус игътибар ителә [Исхакый, 1998, б. 356]. Мишәр диалектына хас булганча, *башка* бәйлеге белән килгән исем юнәлеш килешендә күрсәтелә: *акчага башка, боларга башка* һ.б. Лексикада мишәр сөйләшләренә хас булган *келисең* сүзен автор, асылда, «Тәгаллемдә сәгадәт...» хикәясендә генә эзлекле куллана. *Келәү* сүзе *эстәү, теләү* сүзләре белән чиратлаштырыла [Исхакый, 1998, б. 36], алга таба *теләү* активлаша һ.б. Мисаллардан күренгәнчә, әдипнең: «...үземез сөйли торган телдә язарга тиеш, димен. Һәм язамын», – дип белдерүе, үз иҗатына карата бик үк туры килмәве, әмма киләчәктә тормышка ашачак фикер булуы аңлашыла. Г. Исхакый, XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теленә хас булган барлык мөмкинлектән дә оста файдаланып иҗат ителгән әсәрләре белән, классик әдип, көчле драматург, ялкынлы публицист һәм атаклы җәмәгать эшлеклесе булып танылa [Бәширова, 2000, б. 256–267]. Шул рәвешле төрки-татар прозасында 600 еллар буена дәвам итеп килә торган сөйләп хикәяләү ысулының яңарырга тиешлеге Г. Исхакый тарафыннан принцип буларак күтәрелә, бу, үз чиратында, олуг шәхесне төрки-татар әдәбият гыйлеме нәзарияте үсешенә этәргеч бирүче галим дип санарга мөмкинлек бирә.

Әдәбият

Акъегетзадә М. Хисамеддин менла. Милли роман йәки хикәя. Казан: Ун-т табгыханәсе, 1886. 70 б.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 1969. 606 с.

Әмирхан Ф. Әсәрләр: дүрт томда / Ф. Әмирхан. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. I т.: Хикәяләр. 1907–1922. 478 б.

Баязитов Г. Татарча мөхәррирдән берничә сүз. Мәкәрҗәдә ике кич // Нур. 1905. № 4.

Бәширова И.Б. Сәнгатьле чәчмә әсәрләр теле. Татар прозасында хикәяләү стильләренең үсеше һәм аның әсәр теленә тәэсире. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 97 б.

Бәширова И.Б. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле һәм Г. Исхакый иҗаты // Гаяз Исхакый һәм татар дөньясы. Казан, 2000. Б. 256–267.

Вәлиди Җ. Татар әдәбияты барышы: беренче җөзьә. Оренбург: Вактъ, 1912. 122 б.

Исхакый Г. Әсәрләр: унбиш томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. 1 т.: Повестьлар һәм хикәяләр. 1899–1908. 399 б.

Исхакый Г. Пушкин А.С. Капитан кызы. Казан: литотип. И.Н. Харитонова, 1902. 56 б.

Камал Ш. Сайланма әсәрләр: өч томда. Казан: Татар кит. нәшр., 1974. 1 т.: Хикәяләр. Повестьлар. Роман.

Мәхмүд әл-Болгари. Нәһҗел-фәрадис / әсәрне басмага әзерләүче (кулъязмадагы текстны укып, гарәп грфикасыннан гамәлдәге язуга күчерүче), кереш мәкалә авторы Казан дәүләт университеты доценты Ф. Нуриева. Казан: Татар. кит. нәшр., 384 б.

Насыйри К. Сайланма әсәрләр: ике томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. 1 т. 340 б.

Насыйри К. Сайланма әсәрләр: ике томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. 2 т. – 318 б.

Нуриева Ф.Ш. «Нахдж ал-Фарадис» Махмуда ал-Булгари. Казань: Фэн, 1999. 208 с.

Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 1 т.: Борынгы чор һәм Урта гасырлар. 415 б.

Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы). Казан: ТӘһСИ, 2015. 1 т.: Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. 696 б.

Языки мира: Тюркские языки. Бишкек: Издательский дом «Кыргызстан», 1997. 542 с.

Бәширова Илида Басыйр кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми тел белеме бүлеге баш фәнни хезмәткәре